

De speurtocht naar het oude orgel te Mijnsheerenland

Door Herman Lammers

In de Dorpskerk te Mijnsheerenland bevindt zich een orgel dat in 1966 werd gerestaureerd en uitgebreid met een Rugwerk en een (vrij) pedaal. Het oude gedeelte, Hoofdwerk genoemd, is van elders afkomstig. De bouwer en oorspronkelijke standplaats en de ouderdom waren onbekend. Dit wekte de nieuwsgierigheid:

- Waar kwam het vandaan?
- Wie heeft het gebouwd?
- Hoe oud is het precies?

Op 27 april 1974 togen mijn collega Jaap Keppel en schrijver dezes aan het werk. Na een halve middag en een volle avond arbeid achterhaalden wij de in dit verband belangrijkste historische feiten uit het archief van de Herv. Gemeente te Mijnsheerenland.

Op 6 februari 1878 stelde de voorzitter der kerkvoogdij, H . Appeldoorn , voor een orgel in de kerk te doen plaatsen. Dit was het begin.

Men informeerde naar kosten en mogelijkheden en na advies van v.d. Sijde, organist te Oud-Beijerland, werd op 21 april 1878 besloten op aanraden van v.d. Sijde "te trachten van de koop van het orgel te Rotterdam ontslagen te komen, tegen een geldelijke tegemoetkoming voor niet aanvaarden en alsdan het orgel te Middelharnis aan te kopen voor f . 500,- hetwelk doelmatiger is dan dat te Rotterdam."

De kosten voor aankoop en plaatsing van het orgel bedroegen f . 2211,77. Een collecte in de kerk voor het orgel bracht f . 76,71 op Vijftien personen verstrekten een renteloos voorschot van f .100,- en een gift van mevrouw Van Gennep, bewoonster van het Hof van Moerkerken van f .200 -- zo werd dat ongeveer geregeld.

De jaarwedde van een te benoemen organist werd vastgesteld op f . 90,- alsmede die voor een orgeltrapper: f . 16,--.

In een oude bijbel - 1874 - met de Psalmen achterin - voorafgegaan door twee regeltjes "Muzyk-Onderwijs" - vond ik: „Dit Orgel is ingewijdt den 5 Augustus 1878.

En tot organist aangesteld R. v.d. Berg van St.Anthonie Polder en tot orgeltrapper C. van den Enden van Mijnsheerenland."

Er staat een toevoeging bij in een ander handschrift („En heeft ontslag genomen 30 Maar: 1890") .

P. Stermerding werd benoemd als organist per 1 april 1890.

In de Handelingen van de Kerkenraad 7 augustus 1878:

Inwijding van het Orgel.

Heden woensdagavond werd het Orgel door onze predikant (F.C. Wieder) tot zijner bestemming ingewijdt met ene toespraak uit Ps. 33 vs. 1-3". Als vergelijkingsmateriaal dienen nog de volgende gegevens: Voorzanger J.A.

van Koppen werkte voor f .75, - 's jaars. De predikant in 1878 verdiende: vaste toelage f . 235,-, personele toelage f . 800,-, andere uitgaven f.198,20. De koster f.145,--. Dat werd f.150,- in 1879. De organist en orgeltrapper in 1878 voor een deel van het jaar f.51 ,77 en in 1879 f.122,- voor het gehele jaar. Het orgel werd dus aangekocht uit Middelharnis. Ons volgende doel werd nu het archief aldaar.

Aangezien het orgel, wat zijn uiterlijk betreft, wijst op een bouwbaar tussen 1750 - 1780, lag het voor de hand na te gaan, of omstreeks die datum in Middelharnis een orgel gebouwd is.

Het archief van de Herv. Gemeente te Middelharnis is opgeborgen in zo'n dozijn kisten, wat het zoeken niet vergemakkelijkt. Er waren dan ook drie reizen voor nodig eer de historische aap uit de mouw kwam.

30 April 1974. Eerste reis.

Wanneer men niet ervaren is in archiefspeurwerk zoekt men vaak op een omstandige manier. Dit overkwam ook mij. Hoewel dit het voordeel opleverde van het vinden van allerhande boeiende nevenzaken in de vele zijstraten die bij het snuffelen in zicht komen. Ik kon het niet laten "even" de zijpaden op te gaan.

Bijvoorbeeld het lezen van het boek van B. Boers (1843) "Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee" met prachtig taalgebruik van de Romeinse schrijver Plinius - pagina 21 - en vermakelijke of hartroerende bijzonderheden uit het bijzonder levendige verleden. Leerzaam. En tijdrovend.

Het zo op het oog enige resultaat van de eerste reis naar Middelharnis en ongeveer acht uren zoeken was dan ook de wetenschap dat er voor 1861 geen organist was uitbetaald en er (dus?) ook moeilijk een orgel gestaan kon hebben.

De vraagtekens namen toe, temeer daar in verschillende brieven wél sprake was van het oude orgel én van de orgelbouwer Vollebregt, die leefde in de vorige eeuw, wiens bouwtrant echter in het geheel niet in overeenstemming te brengen is met de geschatte ouderdom van het orgel . Een tweede reis zou nodig zijn.

11 Mei : tweede reis.

Mijn tweede reis bracht al evenmin duidelijk uitsluitsel over wat er nu werkelijk gebeurd is.

Wél echter een bevestiging van de uitspraak "zo dra zy zoeken, vinden zy meer dan zy zогten" (1751 , Lustig) .

De notulen van 12 april 1861 :

". . . . IN DE AFGELOPEN MAAND Maart

In de Roomsche Catholieke kerk alhier geplaatste nieuwe orgel. . . de vervaardiger van dat orgel J.J. Vollebregt en Zn. te vragen om eens de localiteit van ons kerkgebouw te doen opnemen en opgave te verkrijgen van de om het tot het daarstellen van een voor onze kerk geschikt orgel

benodigd. . . gezien de zoo lang gevoelde behoefte aan een orgel in deze kerk ".

Vollebregt stuurde een op 20 mei 1861 gedateerde offerte voor een nieuw te bouwen orgel. Het bestek werd op 29 mei d.a.v. goedgekeurd.

In 1862 vindt men de notitie: Aankoop en stellen v/h kerkorgel , begroot f . 1 175,--; aan Vollebregt gedaan : f . 1 163,50 (tekening en bestel en stemmen :

f . 40,-- plus f . 66,-- plus f . 400,- plus f . 20,-) .

Maar het uiterlijk van het orgel wijst in het geheel niet naar Vollebregt! Andere brieven (ongeveer 9 stuks) uit de jaren 1876/1877 geven nog meer - aanvankelijk verwarrende - informatie. Er is een brief van de heer Bastiaans, organist uit Haarlem, van 9 oktober 1876 met de volgende zinsnede:

"het orgel, staande, en tot heden toe in gebruik zijnde in de kerk der Herv. Gemeente... bedoeld orgel te hebben bevonden in een toestand, welke het geheel ongeschikt maakt tot begeleiding van het kerkgezag als anderszins".

Ook uit de notulen van mei en juni 1877 blijkt dat men een nieuw - ander - orgel wil hebben, daar het oude niet meer voldeed en koopt inderdaad een ander orgel (12 juni 1877) voor f . 2500,- (uit Utrecht. Verbrand in 1904, einde van deze zijstraat) en in 1878 schrijft men in de staat van toelichting op de Rekening van 1878 onder punt:

"Provenue verkoop van het oude orgel f .550 -".

Dat was mooi, dat ik al deze (en nog vele andere) gegevens had gevonden, maar: waarom verkoop men na 17 jaren gebruik een orgel? Ze gaan immers veel langer mee!

24 mei. Derde reis .

Het nuchter-zakelijke inzicht van collega Jaap Keppel, die de derde reis naar Middelharnis meemaakte, bracht ons dichter bij de oplossing: Voor die f . 1 163.50 heeft men in 1862 nooit een nieuw instrument laten bouwen, het is een tweedehands orgel geweest ". Koortsachtig speurden we verder in notulen en rekeningen naar de wijzigingen die de sleutel zou moeten vormen . Welk orgel had Vollebregt in 1861 geplaatst en waar kwam het vandaan?

Op 12 april 1861 praat men over mogelijkheden om een orgel in de kerk te doen plaatsen.

Een nieuw bleek te duur. (Volgens een opgave van Vollebregt zou dat f . 6.000,- à f. 7.000,-

gaan kosten .) Er werd een commissie ingesteld die o.m. een intekenlijst opstelde, de "Heer" van de streek voor een bijdrage benaderde, echter, de commissie werd met een kluitje het riet ingestuurd. Geen geld - geen

(nieuw) orgel .

30 september 1861 :

“en vervolgens, ter tafel gebracht een ingekomen schrijven van de Hn Vollebregt en Zn., orgelmakers te 's-Hertogenbosch 25 dezer, aanbiedende om het orgel uit de Herv. kerk te Geertruidenberg, hetwelk door hem door een nieuw orgel wordt vervangen, in deze kerk te plaatsen voor eene som van plus minus f. 700.-- waarbij tevens eene informatie (te dier zake door het adviserend lid Ds J. Hooijkaas ingewonnen) wordt overlegd van den predikant te Geertruidenberg. die aanleiding heeft gegeven om het College van Kerkvoogden bij een te roepen ter beoordeling of het zaak zoude zijn naar DIT ORGEL onderzoek te doen; waarop gedelibereerd zijnde wordt besloten:

1^e voor hoeveel jaren dan voor hetzelfde wordt gestaan de uiterlijke toestand van hetzelfde

2^e eene commissie naar Geertruidenberg te zenden.

17 oktober 1861

De commissie adviseerde gunstig; P.F. v.d Sijpe die van 1862 tot 1866 als organist werkzaam was, is naar Geertruidenberg geweest en gaf als zijn mening te kennen het orgel maar aan te kopen. mits de tegenwoordige gebreken worden hersteld en een trompet - waartoe het orgel prematief is ingericht - wordt bijgemaakt. Men houdt stemming en met 8 tegen 4 stemmen wordt tot aankoop en het bijmaken van een trompet besloten, “daar zo óóit, NU de gelegenheid daar was.....” De kosten zijn f .800,-- voor het orgel en f .200 - voor de trompet; totaal met het plaatsen e.d. f. 1163,60.

Het orgel dat nu te Mijnsheerenland staat komt dus uit Geertruidenberg, zo dacht ik, dat is ook leuk : in de kerk gewijd aan St. Laurens en St. Geertruid (zie het boek rondom de Binnenmaas" door Mr J.D. Tresling, pg. 150) staat een orgel uit Geertruidenberg!

Op 25 mei tufte ik naar deze oude vestingstad - overigens helemaal in de vernieling geconcurrereerd door de Dordtenaren, “overvleugeld” zo heet dat - om verder geschiedkundig - detectiefje te spelen. Maar eerst nog iets over de periode 1861 - 1878 te Middelharnis.

1 september 1876: “De voorz. geeft kennis, dat de organist hem reeds meermalen onderhouden (!) heeft over den slechten toestand van 't orgel. en daar nu nader bij missive aan het college van kennis geeft wordende de secretaris verzocht dezelve voor te lezen. Uit dat schrijven blijkt dat het spoedig niet meer bruikbaar zijn zal. Met algemene stemmen wordt uitgemaakt, dat wenselijk is dat er een orgel in de kerk is en blijft en daar de fondsen der kerk niet de stichting van een nieuw orgel toelaten, notabelen met e.e.a in kennis te stellen en middelen te beramen, hoe tot een goed einde te geraken.

8 september 1876: „.....bij deskundigen zich eerst goed op de hoogte te stellen van kosten als andersints."

28 september 1876: De Heer Bastiaans, organist de Haarlem komt daarop ter vergadering.

Dat hij dezen middag in de kerk is geweest dat wat het tegenwoordige orgel aangaat daar niets goed(!) meer aan is, er niet ééne pijp is, die geheel zuiver is, en dat het e.e.a. totaal versleten is."

18 oktober 1877 : "Door de voorzitter wordt aan de vergadering te kennen gegeven, dat bij informatie gebleken is, dat het oude orgel nog zeer geschikt zou zijn voor eene kleine kerk en alzoo verkoopbaar.

2 november 1877: Hier volgt het laatste wat ik in deze notulen heb aangetroffen over het oude instrument:

"En wat met het oude te beginnen? Het te verkopen wanneer er een redelijke prijs voor gemaakt kan worden, (-) en worden de kerkvoogden gemachtigd zulks te bewerkstelligen indien de verkoop tusschen de 400 en 500 gulden kan opbrengen. " Zo gezegd, zo gedaan; en zo kwam het in Mijnsheerenland te staan.

25 mei 1974.

De rit naar Geertruidenberg. (Het bleef bepaald niet de enige.) Nu zou dan toch wel te vinden zijn wie het orgel gebouwd heeft en wanneer.

Maar van zo'n leien bakje ging het nu ook weer niet. In Geertruidenberg staat een knaap van een kerk met een zeer hoog koor, in restauratie.

Na enige informatie kwam ik terecht bij de heer v.d. Houwen, kerkvoogd, die mij het volgende voorlas: 1793, 17 maart (Weel u nog wel? De Franse tijd .)

Gedurende den nacht is weer een aantal Fransche troepen de stad binnengerukt, die gelegerd worden in de groote kerk (er waren in het stadje al zo'n 7 à 8000 man). waar zij het orgel verwoesten, gestoelten en banken afbreken en op dertien onderscheidene plaatsen vuren aanleggen, zoodat zelfs de zwaarste grafzerken in stukken springen en de bevolking des nachts in grooten angst verkeert, dat de kerk een prooi der vlammen zal worden en daardoor de gehele stad in gevaar zal komen.

Zo: die mooie goede ouwe tijd toch. Het zal nog flink koud geweest zijn in de kerk in maart.

1809, 25 april .

Koning Lodewijk Napoleon komt te Geertruidenberg, bezichtigt de stad en geeft o.m. 2000 gulden aan het bestuur van de groote kerk voor herstelling. Dat was een aardig gebaar van deze vriendelijke Fransoos, maar in 1795 staan als onkosten voor de Franse troepen 11.726 guldens geboekt! Wat

heeft dit nu met de orgelhistorie van Mijnsheerenland te maken? Wel, het opgestookte orgel moest een keer vervangen worden . Dat gebeurt dan in 1817/1818; ondermeer worden effecten verkocht die Lodewijk Napoleon in 1809 had geschonken voor f . 713,81 .

Februari 1818:ter veraangenaming van den Godsdienst-oefening zouden werden gestigt een voldoende Orgel' ter versiering van het inwendige en veraangenaming van Godsdienstig gezang.

.....Al verder bepaald, dat aangezien men wist, een voor goed gereputeerd orgel uit de walsche kerk te Heusden te koop wierf aangeboden dant kontstuk voor deese kerk onde werden geacht dienstbaar te zullen weesen, en ten welken pryzen het convenieerende zouden zijn te verkreigen"

.....De Inweiding van het Orgel zelve hebbende plaats gehad zondag 28 Juny 1818.

Daar is het dan . Eindelijk. De historische aap komt uit de mouw.

Uil Heusden .

Uit de Fransche kerk.

Ik reed meteen maar verder naar Heusden, echter, de Fransche (Waalsche) kerk is er niet meer. Wie heeft het daar gebouwd? Speuren, snuffelen, na overleg met collega Keppel : In het boekje van Joachim Hess. Organist klokkenist te Gouda, uitgegeven in 1774 (herdruk 1945) staat op blz . 86: ..Heusden ... en in de Fransche kerk een werkje van 9 stemmen door J.H.H. Bätz vervaardigd .

Wanneer? In elk geval voor 1774.

Het laatste tipje van de sluier, die deze lange orgel-zwerftocht bedekte, werd tenslotte opgelicht bij een bezoek aan het archief van de Eglise Walonne te Amsterdam.

Daar komt dan tevoorschijn Madame La Veuve Ganzooijen, née Engelbergh , die op 24 juni 1748 conform het op 22 september 1742 opgstellde testament van haar echtgenoot, Monsieur Corneille 1 . Hagelis, Seigneur de Ganzooijen (overleden 19 april 1748), een bedrag van duizend gulden beschikbaar stelt voor de bouw van een orgel in de Fransche kerk te Heusden.

(Ganzooijen was een heerlijkheid onder Heusden, met een kasteel . Het slot is echter reeds lang verdwenen.)

Het contract met de orgelmaker J.H.H. Bätz kwam vervolgens ook aan het licht. Het werd afgesloten op 23 augustus 1749 en is op 13 september 1751 voorzien van een aantekening omtrent de betaling van duizend gulden aan Bätz. Bätz had echter 1100 gulden bedongen voor de bouw van het instrument. Het schilderen en vergulden van de kas schijnt echter geheel, of ten dele ter plaatje te zijn gedaan door de heer Gerard van Oostrom. Dit is dan mogelijk de oorzaak van het feit, dat Bätz 17 jaar lang

op die laatste honderd gulden heeft moeten wachten. Meerdere malen maant hij om het geld, tot hij tenslotte in 1767 met 60 gulden genoeg neemt. Onderstaande kwitantie en brief hebben betrekking op de vertraagde afwikkeling van deze geschiedenis:

“Ik ondergeschreevene bekenne voldaan te zijn wegens het maakke en stelle van een orgel in de Wale Kerk tot Heusden zoo nogtans dat de laatste resterende 100 Gl. met 60 Gl. agten volgens eene na deze overeenkomst zijn voldaan.

Actum Utrecht 16den May 1767

Johan Hendrick Harman Bätz

Utregt den 21 May 1767

Mijn Heeren

In toewensing van gezondheid zoozende hier nevens de Quitantie volgens UED verzoek twijffelde niet of zal UED na genoeg zijn verzoeken mijn Dienstpresentatie aan de Eerwaarde kerkenraad en blijve met alle agting en aanbieding van mijne dienst

*Mijn Heer
UED Dienstwilligen
en onderdaanigen
Dienaar*

J.H.H. Bätz

Tenslotte het bestek zelf, dat hier voor de eerste maal gepubliceerd wordt. Tien jaar na de restauratie van het orgel is de historie thans geheel compleet.

“Bestecq en Conditien waarop den Eerw: en Heer Francois, Noach, Lodewlijk Fernandes predikant van de Walsche gemeente, en Gerard van Oostrom, president Burgermr. der Stadt Heusden, als beide in hun privé daartoe verzocht zijnde, hebben besteedt en Hendrik Hartman Beetz. Mr Orgelmaker woonende te Utrecht, heeft aangenomen het maaken en stellen van een Nieuw Orgel, in de Fransche Kerk binnen Heusden, en dat op navolgende Conditien

1 . Het Orgel zal moeten bestaan in de navolgende registers, of geluiden:

- 1 . Prestant 8 voet Engels Tin
2. Holpijp 8 voet
3. Octaaf 4 voet

4. Roerfluit 4 voet
5. Quint 3 voet
6. Super Octaaf 2 voet
7. Waltfluit 2 voet
8. Cornet 4 Sterk regterhand
9. Mixtuur 3 à 4 sterk
10. Tremulant

(1-10 uitgevoerd van metaal)

2. Tot deeze registers zal den Anneemer een behoorlijke Secreetlaade maaken van goed droog Eiken hout, hel regeer-Werk tot hetzelfde wel gemaakt, dat het Clavier zijn behoorlijk effect kan doen, de register trekkers gemakkelijk uit en in Schuiven, dat dezelve nabehooren open en toesluiten.

3. Het Clavier moet van Evoir zijn, en de Semitoonen van Zwart Ebben hout en moet hebben vier volle Octaven van C tot c

4. Tot dit werk zullen moeten gemaakt worden twee Sufficante Blaasbalken met haare wind canalen, zodanig dat dezelve de behoorlijke wint in de Orgelpijpen kunnen leveren.

5. Door den Aanneemer zal ook, volgens de Teekening van het Orgel, door de Besteeders ondertee kent, een fraaije kast, met het Lijst of Beelhouwerk gemaakt moeten worden.

6. Den Anneemer zal een Nieuw Blaasbalken huis met het daar toe behoorende IJzerwerk en verdere nodige materialen moeten maaken en leveren.

7. Het Orgel zal moeten hebben Ordinaire Fluite toon, en voorts het geheele Orgel zodanig maaken en leveren, na den Eisch van het werk, dat het zelve de proef van één of twee onpartijdige Luiden, zig des verstaande zal kunnen uitstaan en door hun gepreezen kunnen worden.

8. Het Timmeren van hel Oxaal met het Schilderen en vergulden van de Orgelkast en het treden van det Orgel als het zal bestelt worden, blijft alleen voor reekening van de Heeren Besteeders.

Op alle voorgaande Conditien is het voortze: orgel besteedt en aangenoomen voor eene Somme van een duizend en een hondert guldens, te betalen als het Werk zal voltoojt en geleverd als ook geloofd en gepreezen zal zijn.

't Geene zal moeten geschieden binnen een jaar na dato deezes. Actum

Heusden den 23en Augustus 1749.

F.N.L. Fernandes

G. van Oostrom

Hendrich Hartman Beetz"

"Ontvangen op reekeninge van de bovenstaande bestedinghe eene somme van vijff hondert guldens in geld en nog bij assignatie op den Heer Jan R (?)itter tot Amsterdam gelijke somme van vijff hondert guldens: zodat nu nog resteert alleen de somme van een hondert guldens, aan de volle voledoeninge van het Orgel hier boven gemelt.

Actum Heusden den 13e September 1751

Hendrik Hartman Beetz"